

3. 'טהור גדליה' – הערה על צום גדליה בפיוט

'צום גדליה' לא 'פונק' בהתייחסות מדרשית מרובה; אולם, האמירה הבולטת על אודותיו היא רבת-עוצמה: "צום השביעי זה ג בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם ומי הרגו ישמעאל בן נתניה הרגו. ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלהינו" (בבלי, ראש השנה יח ע"ב). לכאורה, הקישור לשריפת בית אלהינו נובע מהיכלל 'צום גדליה' בקבוצת הצומות שברובה עניינה הוא הדרך לחורבן; אולם, תהא הסיבה הראשונית להשוואה הזו אשר תהא, היא עומדת בפני עצמה. עוצמתה מרובה משום שהיא משווה ('שקולה') שני עולמות דתיים שונים לגמרי, שהקישור ביניהם איננו מובן מאליו; האדם ('צדיקים') מועמד כאן מול המקום ('בית אלהינו'). מושך לזהות את חוויית המקום הקדוש כמתרחשת במצב של בדידות; הכהן הגדול נכנס לבדו אל הקודש; ואילו התנהגות הצדיק מתרחשת בחברה. אכן, אפשר ששני דגשים אלו בעולם הדת מחזקים זה את זה וכו', אך המציאות מלמדת כי שכיחים גם המצבים הפוכים שבהם צפה השאלה: "המערת פרצים היה הבית הזה אשר נקרא שמי עליו בעיניכם" (ירמיהו ז, יא); השאלה שאלת ירמיהו היא; הוא ירמיהו שספרו שטח בפנינו באריכות את פרשת גדליה בן אחיקם.

לא רבים הם הפיוטים שנכתבו בעקבות הקטע המדרשי על צום גדליה; אולם, מאחר והיום נתפס כראוי לסליחות (עשרת ימי תשובה), עלו כמה כאלה על הכתב. הסליחה של רב סעדיה גאון המשובצת בסדר הסליחות כמנהג ליטא, מדגישה את הקשר בין החורבן לרצח גדליה:

"אבלה נפשי וחשך תארי / בית תפארתי כנשרף ביד הארי גם פליטתי אשר עזבו כהיום בשלושה בתשרי... זקני שארית אשר פלטו (ניצלו) מיום נקם / חובלו עתה ביד (במפלת) גדליה בן אחיקם...".¹

הדגש כאן מושם על התוצאה – החורבן; מדובר בחורבן הכולל, העיר והמקדש, הארץ והשארית; חורבן שהוא – כך עשוי לכאורה להיות מובן לפי פרשנות הפיוט למדרש – שווה ערך לחורבן המקדש. במובן מסוים, יש כאן סיכום של התהליך ההיסטורי – החורבן ותוצאותיו. אולם, אין בקינה הזו התייחסות ישירה לפשע ולרצח, ולמעשה, לא ישמעאל הוא הנזכר כאן באופן ישיר, אלא הבבלים מחריבי המקדש.

1. דניאל גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה, עמ' קמג'קמה.

הסליחה לצום גדליה לרבי אברהם (בן יעקב)?² היא שונה בתכניה. היא נשענת על עקרון המדרש שהובא לעיל ועל רמזי הכתובים באותה פרשה, ומדגישה את המוטיבים הללו בהדגשת יתר:

... גנב לבב גדליה וגנב דעתו / ובמשלחת בעליס הלך הוא וסיעתו
 ... דאגה נוסף לי על יגון ואבל / כי לא חש ללשון רע ולא קיבל
 כבד עווני ונטל פשעי צדיק חיבל / וימת אותו אשר הפקיד מלך בבל
 ... זכרה אלהי לשלם לעמון מול ידיו / תחת בארבע גמלם אב חסדיו
 ... חמורה שקולה הרג צדיק וקשה / כיום שרפת בית אל והריסת אבן הראשה
 כדי היום הזה לעינויים חמישה / ...
 טהור גדליה ובידו תלאם המקרא / ואיך תחריש ותתאפק לזד עשה בעברה
 ... מר לי יום הרג גדליה והמוני / נחשב פי שנים לאלות עניו
 סילוק שכינה הגיע עד חצי יגוניו / ...

לפינו עיבוי וחיזוד של דברי המדרש והמקרא באופן שמבליט במיוחד לאו דווקא את השתלבות אירוע הרצח בחורבן, אלא את צדיקות גדליה,³ ובעקבות כך את ההשלכות הקשות של הרצח; ומהערכת האישיות נגזרים ביטויים המפליגים בחשיבות הצום: 'פי שנים לאלות (קללות) עניו (משה); כלומר, הקללות בסוף ספר דברים'; חומרה יתירה בצום גדליה – 'כדי (כדאי) לחמישה עינויים', ומתאים בכך לצום בדרגתו החמורה. למותר לציין, במאזניים המוסריים שבהם נשקלת הפרשה, מוכרעת הכף לגנות מי ש'נמצא בצד השני', רשעתו נחשפת בבירור, אך הכרעה זו יוצרת משקל נכבד ביותר לגדליה ולצום.

הנה כי כן, על רקע ההשוואה המתבקשת בין צום גדליה לצומות החורבן, עשויה לצמוח פרשנות המעלה על נס לא רק את רצח הצדיק, אלא את 'מוסד' הצדיקות בכבודו ובעצמו, וממנו עולה ערך האדם כערך דתי!

מבט משלים על צום גדליה עולה בכרוניקות של גזרות אשכנז וצרפת באמצע ימי הביניים, שבהן מוזכר צום גדליה כדגם לצום שצריך להיקבע לזכרם של מוסרי נפשם למען קידוש השם; למשל על אירועי בלויש נכתב: "... וירח ה' את ריח הניחוח ברביעי בשבת בעשרים לחודש סיון בשנת תתקל"א (1171) לפרט, וראוי הוא לקובעו צום לכל בני עמנו. וגדול יהיה כבוד הצום הזה מצום

2. אברהם מאיר הברמן, **עתרת רננים**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 64-65.

3. על רקע רשעת עמון; מובעת כאן גישה אנטי-עמונית; דברים מכוונים לא רק נגד בבל, אלא גם נגד עמון ("יבוש לוט במעשה זרעו ויכלם"), וזה תואם את פשוטו של מקרא.

גדליה בן אחיקם, כי יום כיפורים הוא...⁴ כאמור, זוהי תמונה משלימה לזו של הסליחה־קינה דלעיל. יש מקום לצום על רצח צדיק, אך יום הצום על אירועי הקרבה עצמית של הנפש אמור להיות גדול מזה שהוקדש לזכר רציחת גדליה; ובדומה לקינה הקודמת התופסת את צום גדליה כראוי לחמישה עיניים, כאן באה השוואה ישירה ליום הכיפורים! זוהי גישה המזכירה את הצבת הסליחה על 'עשרת הרוגי מלכות' בנקודת שיא חשובה כל־כך בתפילת מוסף של יום הכיפורים, מה שפחות מתקבל על הדעת לגבי הזכרת רצח גדליה באותו יום קדוש.

בדיון זה מהדהד כמדומה היותו של צום גדליה לזכר צדיק, וזה אכן שולח אותנו לשריפת בית ה', אך הצדיק ש'נרצח' (נרצחו) באירועי מסירת הנפש בימי הביניים, הקריב עצמו, כך שהקשר לבית ה' מובע בעצם עלידי היותו 'קורבן'. כך או כך, צום לזכר הצדיק, הוא בעל חשיבות רבה בהגות הדתית המשורטטת כאן.

מה טיבו של הצדיק? מה מאפיין אותו? דומה כי מידה חשובה עולה בטקסטים הללו – תום לבו, אמונה ללא רבב באדם דווקא, היא שהביאה על גדליה את הפורענות; כפי שאמונה טוטלית הניעה את מקדשי ה' בדרכם אל מותם. אכן, ניתן לראות בגדליה מדינאי לא מוצלח, 'נאיבי' כפי שנוטים להגדירו,⁵ ואפשר שכך הוא; אך מה שמטיל בו פגם מקצועי, מוסיף לו ממד אנושי. תום הלב הוא בסופו של דבר המידה המאפשרת יחסי אנוש תקינים ואף למעלה מכך.

אחרי הרצח הנורא של יצחק רבין נעשה ניסיון להפוך את צום גדליה ליום הידברות ופיוס בחברה הישראלית. לא כאן המקום לעמוד על המהלך והתפתחותו;⁶ מה שנראה הוא כי הידברות בין דעות ובין אישים נזקקת לאותו תום לב שאפיין את גדליה והמיט עליו את מותו. אכן, במהלך הפוליטי הספציפי תום לבו הכשילו, אבל המסר שהשאיר לדורות ברור – 'טהור גדליה'.

4. אברהם מאיר הברמן, **ספר גזירות אשכנז וצרפת**, ירושלים תש"ו, עמ' קמב.

5. ראו: יהודה אייזנברג, **שיחות בספר ירמיהו**, פרק מ: 'גדליה בן אחיקם – דמותו של מנהיג נאיבי' (אתר דעת). נקודה מרכזית בטיעון שלו היא דברי התלמוד: "... וכי גדליה הרגן? והלא ישמעאל הרגן. אלא מתוך שהיה לו לחוש לעצת יוחנן בן קרח חש, מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן" (בבלי, נידה סא ע"א); והדברים דורשים בירור!

6. עסקתי בכך במאמרי: ישראל רוזנסון, 'גדליה, רחל, רבין': ההורים ציוניים־דתיים על ימי זיכרון, **אקדמות**, כג (תשס"ט), עמ' 111-128.